

Reynaert de vos in een Vlaams-nationalistisch jasje. Bewerkingen van *Van den vos Reynaerde* met een ideologische inslag¹

Lisanne VROOMEN

Abstract

This article discusses the connection between the Flemish movement, Flemish-nationalism and *Van den vos Reynaerde* based on two case-studies. To show how Reynaert has been used to convey ideological ideas, two Reynaert adaptations will be analysed, namely the Reynaert adaption written by Rafaël Verhulst in 1903 and the Reynaert text made by Felix Timmermans in 1919. In both of these adaptations, the original story has been changed in order to convey a new political message. The analysis will shed light on the most important characters of the stories, the changes made to the original story-line and the new message of the texts. Furthermore, the article will show how appropriation of Reynaert has played a role in these adaptations, both as a cause and a consequence.

1. INTRODUCTIE

Het verhaal van Reynaert de vos is al minstens een zevental eeuwen oud en toch nog steeds aanwezig in het huidige literaire veld. Via de Latijnse *Ysengrimus* van Nivardus, de Franse *Roman de Renart*, de Middelnederlandse *Van den vos Reynaerde* en *Reynaerts historie* komt de vos terecht in vele drukken en volksboeken, om uiteindelijk via bewerkingen van onder andere Jan Frans Willems, Stijn Streuvels en Louis Paul Boon in de moderne tijd te belanden. Vanaf 1800 zijn meer dan 200 verschillende vertalingen en bewerkingen van het Middelnederlandse Reynaertverhaal verschenen, exclusief edities. Reynaert de vos heeft daarom niet alleen een leven in het verleden, maar ook in het heden. De meeste moderne bewerkingen vertellen niet enkel iets over de middeleeuwse tekst, maar ook over de tijd waarin ze geschreven zijn. Dit blijkt het sterkst uit bewerkingen met een nieuwe, politieke boodschap zoals de Reynaertbewerking van Rafaël Verhulst uit 1903 en de bewerking van Felix Timmermans uit 1919. In dit artikel wil ik ingaan op de vraag hoe in deze twee bewerkingen het middeleeuwse Reynaertverhaal toegeëigend wordt. Ik zal hiervoor eerst ingaan op de *Reynaert*, het begrip toe-eigening en de rol die het Reynaertverhaal heeft gespeeld binnen de Vlaamse Beweging en het Vlaams-nationalisme. Daarna zal ik de twee genoemde ideologische bewerkingen ana-

¹ Dit artikel is een bewerking van een tweetal hoofdstukken uit mijn masterscriptie, die ik in 2012 aan de Radboud Universiteit Nijmegen geschreven heb onder leiding van Johan Oosterman.

lyseren en laten zien hoe hier het middeleeuwse verhaal aangepast wordt om een nieuwe boodschap te verkondigen. Ik richt me daarbij specifiek op de personages en de aanpassingen in de verhaallijn.

1.1 *Wat is de Reynaert?*

Er kan eigenlijk niet gesproken worden over dé *Reynaert*, omdat het verhaal over de vos niet stabiel is: de tekst is voortdurend aan verandering onderhevig. Van de Middelnederlandse Reynaertteksten is *Van den vos Reynaerde*, ook bekend als *Reynaert I*, de oudste. Deze tekst van ‘Willem die Madocke maecte’ gaat weer terug op de Franse *Roman de Renart* en is dus in feite een bewerking. De wortels van de Franse tekst zijn op hun beurt te vinden in de Latijnse *Ysen-grimus*. *Van den vos Reynaerde* is overgeleverd in meerdere handschriften. Het verhaal is te vinden in het Comburgse handschrift, een verzamelband die omstreeks 1540 is samengebonden. De Reynaerttekst uit dit handschrift is in het begin van de vijftiende eeuw geschreven. Daarnaast is de *Reynaert* te vinden in het oudere Dyckse handschrift dat vermoedelijk tussen 1330 en 1360 vervaardigd is. Verder zijn er fragmenten van drie andere handschriften bekend.² Ook binnen dit specifieke Reynaertverhaal is dus variatie aanwezig door het bestaan van verschillende redacties.

De Middelnederlandse klassieker *Van de vos Reynaerde* begint met de hofdag van koning Nobel waarop bijna alle dieren klagen over Reynaert. Koning Nobel besluit dat er een proces moet komen en daarom moet Reynaert naar het hof gehaald worden. De beer Bruun wordt er als bode op uitgestuurd. Hij laat zich echter verleiden door de honing die Reynaert hem aanbiedt en komt vast te zitten in de boom waaruit hij de honing wil halen. Verminkt keert hij naar het hof terug, waar besloten wordt een volgende bode te sturen, de kater Tybeert. Ook zijn bodetocht loopt niet goed af: Tybeert gaat na de listige woorden van Reynaert muizen eten in de schuur van de pastoor en komt hierbij vast te zitten in een strop. Met een oog minder keert hij terug. Het is uiteindelijk Grimbeert de das die Reynaert naar het hof weet te brengen. Hier kan de vos dan zijn grootste truc uithalen. Terwijl de vazallen van de koning, Bruun en Isegrim, weg zijn om de galg voor Reynaert te bereiden, vertelt de vos aan de koning dat zij een staatsgreep wilden plegen. Hij, Reynaert, heeft dit echter verhinderd door er met hun schat vandoor te gaan en hen zo de financiële middelen voor de staatsgreep te ontnemen. Verblind door geldzucht spreekt de koning Reynaert vrij en Bruun en Isegrim worden, samen met de wolvin Hersinde, gevangengenomen en mishandeld. Als pelgrim kan Reynaert uiteindelijk veilig het rijk van Nobel verlaten. *Van den vos Reynaerde* is later uitgewerkt

² Zie Lulofs 2001, p. 53-56 en Bouwman en Besamusca 2002, p. 193-198.

tot *Reynaerts historie*, ook wel bekend als *Reynaert II*. Deze tekst is behalve in drukken te vinden in het Brusselse handschrift van omstreeks 1470 en in de zogenaamde Haagse fragmenten.³ Dit verhaal bestaat uit een verkorte versie van het verhaal van *Van den vos Reynaerde*, aangevuld met andere stof. Hier verlaat de vos na zijn proces het hof niet en vindt er uiteindelijk een duel tussen hem en Isegrim plaats. Door het bestaan van een Latijnse vertaling van *Reynaert I*, bekend als *Reynardus vulpes* (1272-1279) en drukken in zowel rijm als proza, wordt de variatie in het Reynaertlandschap nog meer vergroot.

Als ik in dit artikel spreek over de *Reynaert*, het (middeleeuwse) Reynaertverhaal of de (middeleeuwse) Reynaerttekst bedoel ik hiermee *Reynaert I*. De overeenkomsten tussen de verhaallijnen van Verhulst en Timmermans enerzijds en de middeleeuwse Reynaertverhalen anderzijds concentreren zich op de daging en veroordeling van de vos, en niet op verhaalelementen die in *Reynaerts historie* zijn toegevoegd, zoals het duel tussen Reynaert en Isegrim. Hieruit kunnen we concluderen dat beide bewerkers hun inspiratie hebben gevonden in *Reynaert I*. Ook de rol van *Reynaert I* in de Vlaamse Beweging maakt dit aannemelijk. Dit neemt echter niet weg dat een gedeelte van de overeenkomsten ook in *Reynaert II* te vinden is, aangezien deze tekst begint met een verkorte versie van *Reynaert I*.

1.2 Toe-eigening

Tijdens het nationalisme dat opkomt in de negentiende eeuw wordt er vaak teruggegrepen op het verleden voor de constructie van de nationale identiteit van een volk. Een belangrijke term bij de constructie van een nationale identiteit is het begrip 'collectief geheugen'. In het collectieve geheugen worden de beelden van de geschiedenis van een volk, een klasse, een kerkgenootschap of een andere gemeenschap bewaard.⁴ Met deze beelden van het verleden tracht men richting te geven aan de toekomst. Dit leidt ertoe dat gebeurtenissen voortleven in het collectieve geheugen doordat er in het heden een bepaalde waarde en betekenis aan toegeschreven wordt.⁵

Literatuur is een onderdeel van het collectieve geheugen en herbewerkingen laten zien hoe de literatuur van het verleden ingezet wordt om vorm te geven aan het heden. Belangrijk hierbij is toe-eigening. Historicus Ronald van Kesteren geeft aan dit begrip de volgende betekenis: 'een proces van zingeving waarbij groepen en individuen betekenisdragers, die door anderen zijn aange-reikt, van nieuwe betekenissen voorzien.'⁶ Cultuurhistoricus Willem Frijhoff

³ Bouwman en Besamusca 2002, p. 193-198.

⁴ Van Kesteren 2004, p. 11.

⁵ Van Kesteren 2004, p. 12.

⁶ Van Kesteren 2004, p. 34.

geeft aan dat er bij toe-eigening sprake is van actieve op- of overname van aangeboden cultuurgooderen. Hierbij zal de ontvanger het object of beeld dat overgenomen wordt, duiden en het met een eigen betekenis invullen.⁷ Vermoedelijk zal er ook bij de Reynaertbewerkingen sprake zijn van toe-eigening. Het Reynaertverhaal is immers een al bestaande betekenisdrager waaraan via bewerkingen in een nieuwe context een nieuwe betekenis wordt gegeven door een nieuw publiek.

De historici Gentry en Müller identificeren verschillende vormen van receptie of toe-eigening van de middeleeuwen. Op de eerste plaats is er de creatieve of productieve receptie waarbij een middeleeuws werk op een creatieve manier omgevormd wordt tot een nieuw werk. Het tegenovergestelde is aan de hand bij de reproductieve receptie waarbij een poging gedaan wordt om de middeleeuwen op authentieke wijze te doen herleven. Als derde noemen ze de academische receptie, waarbij de middeleeuwse werken volgens kritische methodes onderzocht en geïnterpreteerd worden. Als laatste wordt de politiek-ideologische receptie onderscheiden waarbij middeleeuwse teksten worden bewerkt voor een politiek doel.⁸ Deze vier vormen van receptie of toe-eigening zijn ook geschikt om verschillende bewerkingen te classificeren.

1.3 Historische achtergrond

De Vlaamse Beweging is vanaf het begin verbonden geweest met de Vlaamse literatuur. ‘De tael is gansch het Volk’ is niet voor niets een leuze van de Vlaamse Beweging. Ook het sluwe vosje Reynaert is deel uit gaan maken van het discours van de Vlaamse Beweging. Achter deze toe-eigening van Reynaert gaat een aparte interpretatie van het verhaal schuil.⁹ In 1871 publiceert Hendrik Conscience de historische roman *De kerels van Vlaanderen*, waarin de onafhankelijkheidsstrijd van het volk der Kerels tegen adellijke leenheren centraal staat. De Kerels associëren zichzelf met ‘Blauwvoeten’ en gebruiken de strijdkreet ‘Vliegt de blauwvoet, storm op zee’. Hoewel deze ‘blauwvoet’ vaak met een vogel geïdentificeerd wordt, namelijk de jan-van-gent, heeft de term een andere oorsprong. Jacob Grimm vermeldt in zijn *Reinhart Fuchs* (1834) dat de vos in het Zweeds ‘blåfot’ ofwel blauwvoet genoemd wordt.¹⁰ Dit is niet correct: Grimm spelt het Zweeds dialectwoord ‘bållfod’ verkeerd.¹¹ Het balletje van de blauwe voet is echter gaan rollen en komt uit bij Jan Frans

⁷ Frijhoff 1997, p. 100-109.

⁸ Gentry en Müller 1991, p. 401. Zie ook Van Kesteren 2004, p. 394. Gentry en Müller spreken van ‘receptie’. Van Kesteren zet dit begrippenapparaat om in een vorm waarbij gesproken wordt van ‘toe-eigening’.

⁹ Deze interpretatie wordt uiteengezet in Leerssen 2011, p. 215-228.

¹⁰ Grimm 1934, p. LV. Grimm vertaalt dit met ‘schwarzfuchs’. De lezing ‘blauwvoet’ is dus niet van hem, maar stamt van Vlaamse zijde.

¹¹ Leerssen 2011, p. 215-228.

Willems. Hij koppelt de vos, vanwege de connectie met de blauwvoet, in zijn *Reynaert*editie uit 1836 aan West-Vlaamse twaalfde-eeuwse boerentwisten die in 1201 tot een oorlog leidden. In deze strijd worden de boeren aangeduid als ‘Blavotins’ of ‘Blauwvoeters’ en de adel als ‘Isengrins’, wat de link met de ‘blåfot’ of de Blauwvoet in de hand werkt.¹² In de *Annales de la Société d'Émulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale* bevestigt Henri van Velde dat de Reynaertstof oorspronkelijk West-Vlaams is en wortelt in de twaalfde-eeuwse conflicten uit dat gewest. Hierdoor wordt de *Reynaert* uiteindelijk tot 1890 in brede kringen gezien als een satire op de twisten tussen de Blauwvoeters en Isengrins, waarbij de Blauwvoeters, in de gedaante van de vos, het Vlaamse volk representeren en de naam van de Isengrins al gauw verbasterd wordt tot Izegrims, om te verwijzen naar de tegenstander van de vos, de wolf Isegrim.¹³

Samen met een bijzondere interpretatie van het Kerelslied uit het Gruuthuse-handschrift kan de Kerelsmythe die Conscience in zijn roman uitwerkt, ontstaan. De Kerels uit het lied worden namelijk vanaf 1840 in Vlaanderen gezien als een welomlijnde bevolkingsgroep. In deze interpretatie gaat het lied over het etnisch conflict tussen de Kerels, een verdwenen Saksische stam aan de Vlaamse kust, en hun tegenstanders. De wortels van het Vlaamse volk zouden bij deze Kerels gezocht moeten worden. Dit leidt tot een link tussen de Kerels en de Blauwvoeters, die weer een versmelting zijn van de twaalfde-eeuwse boeren en de vos.¹⁴ Deze schijnbare historische band tussen het Vlaamse verleden en de *Reynaert* heeft de Reynaertbewerkingen die in dit artikel besproken worden beïnvloed.

2. RAFAËL VERHULSTS *REINAERT DE VOS*

In 1903 verschijnt een Reynaertbewerking van de Vlaams-nationalistische Rafaël Verhulst (1866-1941). Het gaat om een zangspel in drie bedrijven, waarbij elk bedrijf bestaat uit meerdere korte toneeltjes. In 1909 is dit zangspel bewerkt tot een opera met muziek van August de Boeck.¹⁵

¹² Willems 1836, p. xxi-xxiv. Dat deze twee namen voort zouden komen uit twee adellijke familienamen wordt door Willems bestreden.

¹³ Leerssen 2011, p. 215-228. De naam van de Isengrins wisselt sterk in de overlevering. Zo wordt er ook gesproken over Ingrekens.

¹⁴ Leerssen 2011, p. 215-228. Voor een overzicht van de bestaande interpretaties en een nieuwe analyse van het Kerelslied, zie Brinkman 2002, p. 98-116 en Brinkman 2004, p. 1-43.

¹⁵ De eerste editie stamt uit 1903 en wijkt lichtelijk af van de editie uit 1909. Er zijn kleine wijzigingen in de toneelaanwijzingen. Verder is het derde toneel van het tweede bedrijf in de eerste versie iets langer en komt er in het vijfde toneel van het derde bedrijf buiten de verhaallijn om een citaat van de *Reinaert* van Jan Frans Willems voor, ingeleid met de woorden ‘Ziehier wat Willems over dit toneel met den Beer zegt.’ Ik heb gebruik gemaakt van de editie uit 1909, omdat deze tekst gebruikt is voor de operaopvoering. De opera is voor het eerst opgevoerd op zaterdag 9 januari 1909 in de Koninklijke Vlaamse Opera te Antwerpen. Voor meer informatie, zie Janssens en Van Daele 2001, p. 223-225 en Teirlinck 2013.

Het werk begint met een proces tegen Reinaert de vos. In het eerste bedrijf laat een heraut weten dat er recht zal geschieden voor Reinaerts hoogverraad. Het aanwezige volk benoemt Reinaert tot 'de plaag van 't land'. Dan verschijnt Reinaert zelf in vermomming op het toneel. Hij vraagt aan het volk wat Reintje hen misdaan heeft en of de vos degene is aan wie ze tienden moeten betalen. Hij roept hen op een volk te worden en leert hen zowel de leuze 'Vliegt de Blauvoet/Storm op Zee' als het Kerelslied. Hij smeedt op dit moment als het ware het Vlaamse volk. Reinaert geeft een van de Vlaamse omstanders de naam 'Blauvoet'.

Dan verschijnt de koning en begint het proces tegen de afwezige Reinaert. Isengrijn gaat naar voren en beschuldigt de vos van het stoken van onrust. Hermelijn komt om genade smeken voor de rosse schelm en zij krijgt bijstand van het volk, waarvan de mening over de vos door de vermomde muiter is omgeslagen. Dan verschijnt de verklede vos zelf ten tonele en hij maakt zich bekend als de gevreesde Reinaert. Hij vraagt om vergiffenis. Deze krijgt hij op voorwaarde dat hij veertig dagen in een klooster doorbrengt. In dit klooster speelt het tweede bedrijf zich af. Terwijl de kapelaan denkt dat de vos oprecht boete wil doen en maarschalk Isengrijn argwanend toekijkt, komt het volk Reinaert bezoeken. Reinaert simuleert oprechte vroomheid, maar als het volk weer vertrekt, vraagt de vos Blauvoet om te blijven. Hij roept hem op om het volk opstandig te houden en vooral ook het Kerelslied te zingen. Als Blauvoet vertrekt, komt de volgende bezoeker er al aan: het is Grimbert, die op bevel van de koning met de vos komt spreken over een geheim waarvan de vos te kennen heeft gegeven dat hij het wil delen. De vos vertelt Grimbert dat hij een schat heeft, die hij graag aan de koning wil geven. Op dat moment opent Isengrijn de kloosterpoort. Hij laat de vos weten dat zijn misdrijven zijn vergeven. Dan verschijnt ook de koning en deze verklaart dat de vos vrij zal zijn, als hij hem de schat toont. Tevens wordt Reinaert tot baljuw benoemd.

In het derde bedrijf is de handeling versprongen naar het slot Malpertuis, Reinaerts vesting, en heeft het verhaal een flinke sprong in de tijd gemaakt. In alle Vlaamse streken komt het volk nu in opstand en weigert herendiensten aan de koning. Nobels legermacht is onderweg naar Malpertuis om de opstand de kop in te drukken. Bruin de beer is als bode vooruit gestuurd. Nu krijgt Reinaert de kans om een oude truc te herhalen. De beer wordt met mede zat gevoerd en valt in een kuil. Zijn pruik wordt hem ontnomen. Daarmee is de strijd nog niet gewonnen, want de troepen van de vorst naderen. Deze slaan echter aan het muiten en de koning geeft zich over. Het toneel eindigt met Reinaert die declameert: 'Ik ben de vrijheidsgeest van Vlaanderenland!'

2.1 *De personages in Reinaert de vos*

In de Reynaertbewerking van Rafaël Verhulst komen enkel de belangrijkste personages uit het middeleeuwse Reynaertverhaal voor, zoals Reinaert zelf, Hermelijn en Nobel. Naast deze personages doen ook nieuwe hun intrede. Vaak gaat het om groepen, omschreven als ‘adel’, ‘volk’ en ‘allen’. Een uitzondering hierop is Blauvoet, één specifiek personage onder het volk dat Reinaerts helper wordt. Dit is verwarrend, omdat het hele volk ook als ‘Blauvoeters’ wordt omschreven. De toneelhandeling eist echter dat op bepaalde momenten één persoon uit het volk spreekt of handelt: Blauvoet is hierbij een prototypisch exemplaar van het volk.

Enkel voor Reinaert blijkt uit de tekst van het toneelstuk welk dier hij is: er wordt expliciet in de regieaanwijzingen aangegeven dat hij een vossenkop draagt. Van de andere personages kan het publiek enkel aan de hand van de lijst met personages in het begin van boekje weten welke dier elk personage is. De personages zijn door hun handelswijze eerder als mensen te interpreteren dan als dieren. Ook in de daadwerkelijke toneelopvoering zijn de acteurs gekleed als mensen. Enkel van sommige personages blijkt welk dier ze zijn: zo heeft Bruin een afbeelding van een beer op zijn kostuum staan.¹⁶

De vos is het personage dat het vaakst direct gekarakteriseerd wordt. Hij heeft volgens de koning hoogverraad gepleegd en wordt omschreven als ‘de looze vos,’ ‘de roode schelm,’ ‘de felle gier,’ ‘de sluwe schalk’ en ‘de rabaut’. In zijn vermomming wordt hij gezien als een nar en een ‘lompe dorper’. Aanvankelijk wordt hij door de andere personages dus negatief gekarakteriseerd. Als we het gehele verhaal overzien, dan blijkt dat hij wel een positief personage is: hij is degene die in opstand komt tegen de onderdrukking van de vorst, terwijl de andere personages zich hun oneerlijke positie in de maatschappij zonder veel weerstand laten welgevallen. Hij is degene die het volk bewustmaakt van zijn nationale identiteit en vanuit Malpertuis de opstand tegen de koning leidt. Zonder hem – ‘de vrijheidsgeest van Vlaanderenland’ – zou er geen einde zijn gekomen aan de onderdrukking door Nobel.

Het volk zelf is in het begin van het verhaal nogal meegaand. Als de koning aan het volk vertelt dat Reinaert de plaag van het land is, vindt het eensklaps dat de vos de doodstraf dient te krijgen en is het zijn eigen problemen, namelijk de onderdrukking en uitbuiting door de vorst, vergeten. Reinaerts bewustmaking werpt echter haar vruchten af en leidt tot de eensgezinde opstand uit het derde bedrijf. Het volk dat zich aanvankelijk negatief uitliet over Reinaert, heeft zich aan het einde van het verhaal bij hem gevoegd om samen in opstand te komen.

¹⁶ Zie Teirlinck 2013, p. 114-123 voor afbeeldingen van de ontwerpen van de kostuums.

Nobel is, net zoals het volk, niet al te standvastig: hij is het al snel eens met Reinaerts voorstel om zich in een klooster terug te trekken in ruil voor vergiftenis en als Nobel eenmaal met zijn leger voor de poorten van Malpertuis staat, is er niet veel meer nodig dan een paar kreten voor vrijheid om de aanval te stoppen en de koning te doen besluiten om zijn volk de vrijheid te schenken. Bruin is net als in het middeleeuwse verhaal een domme beer die zich al snel laat verleiden door verhaaltjes over honing en mede en daar de dupe van wordt. Isengrijn is minder naïef. Zo blijft hij in het tweede bedrijf, ondanks Reinaerts vrome gedrag, kritisch ten opzichte van de rosse vos. In het eerste bedrijf is hij degene die de beschuldigingen uit en dit maakt hem tot de grootste tegenstander van de vos. Grimbert is trouw aan zijn familielid Reinaert. Als de koning in het eerste bedrijf de rechtszaak tegen de vos begint, verzoekt Nobel allen die over Reinaert willen klagen om voor hem te komen staan. Grimbert zondert zich af met de mededeling: ‘Hij is te na mijn bloed!’¹⁷ Dit gedrag van Grimbert is ook te vinden in de middeleeuwse *Reynaert*.

De symbolische functie die de personages in het toneelstuk hebben, is redelijk voor de hand liggend. De vos symboliseert, zoals hij dat zelf ook al aangeeft, de vrijheidsgeest van Vlaanderen. Blauvoet symboliseert het volk dat zelf ook als personage deelneemt aan de voorstelling en dat zich langzaam bewust wordt van zijn eigen identiteit. De adel, Isengrijn, Bruin en de koning, representeren de bestuurlijke macht van België, waartegen de bevolking in opstand komt.

2.2 De verhaallijn van Reinaert de vos

Uit de samenvatting van Verhulsts tekst blijkt al hoe sterk de verhaallijn is aangepast. Toch keren sommige elementen uit *Van den vos Reynaerde* terug. Een koor van vrouwenstemmen wijst er in het begin van de tekst op dat het Pinksteren is en dat ‘bosch en hagen,/ loovertjes en bloemen dragen,’ waarmee het begin van de middeleeuwse tekst herhaald wordt.¹⁸ In het eerste bedrijf vindt de veroordeling van de vos plaats, wat net als in *Reynaert I* leidt tot Reinaerts voorstel voor de pelgrimage. De veroordeling vindt in het oude verhaal echter wel aan het eind plaats, terwijl Verhulsts bewerking er juist mee begint. Evenals in het oude verhaal dreigt de strop voor de vos en de woorden waarmee hij omschreven wordt, zoals ‘de felle gier’ en ‘sluwe schalk’, echoën de manier waarop de vos in de Middelnederlandse tekst getypeerd wordt.¹⁹ De woorden ‘wie schuldig is, ontziet!’, die door het koor gesproken worden, zijn

¹⁷ Verhulst 1909, p. 15.

¹⁸ Verhulst 1909, p. 6. Zie Lulofs 2001, p. 70, r. 41-43.

¹⁹ Verhulst 1909, p. 6. Zie onder andere Lulofs 2001, p. 103, r. 940.

terug te vinden in het begin van de middeleeuwse tekst.²⁰ De woorden die Isengrim gebruikt als hij de vos beschuldigt, hebben dezelfde oorsprong: hij meldt dat alle daden van Reinaert niet op schrift te stellen zijn, al was al het laken dat te Gent geproduceerd wordt perkament.²¹

Naast deze letterlijke citaten komen ook allusies voor, bijvoorbeeld op het moment dat Reinaert Cuwaert Latijn leert. Als de haas in het tweede bedrijf Reinaerts potjeslatijn hoort, vraagt hij aan de vos of hij hem dit ook kan leren. De vos laat hem 'Credo! Gloria!' zingen en terwijl de vos er tussenuit glipt, blijft Cuwaert jammerend doorzingen totdat hij uitroept dat hij niet verder wil leren: het zingen doet hem zo'n pijn.²² Meteen hierop volgt Reinaerts biecht aan Grimbert, waarbij hij laat weten een schat te bezitten, waarmee twee nieuwe allusies hun intrede doen in het verhaal. In de middeleeuwse verhalen biecht Reynaert namelijk ook bij de das en wel als zij samen op weg zijn naar de koning. Verder is deze passage een verwijzing naar het leugenverhaal over de schat dat Reynaert aan het einde van *Van den vos Reynaerde* aan Nobel vertelt.

De laatste en tevens grootste herhaling van de middeleeuwse *Reynaert* is de passage waarin Bruin als bode naar Malpertuis gaat en zich door honing zat laat voeren. Hierin komen enkele malen Middelnederlandse citaten voor, zoals 'Ic ben Bruun, des coninx bode' en het goede, maar helaas niet opgevolgde advies, 'Mate is tallen spele goet.'²³ Het handelingsverloop van de scène met de beer is heel herkenbaar. Reinaert dreigt voor de komst van de beer zijn neus en oren af te snijden, verwijzend naar de verminking van de beer in *Reynaert I*. Net als in het middeleeuwse verhaal laat de beer zich verleiden, nu niet door honing, maar door honingmede. Zijn sieraden en pruik worden hem afgenomen, zodat de verminking die de beer op Lamfrieds erf ondergaat in het Middelnederlands herhaald wordt in de bewerking. In het middeleeuwse verhaal komt de beer vast te zitten in een boom, waardoor zijn gezicht en poten verminkt raken. Het verliezen van de pruik is een minder drastische allusie hierop. Nogmaals wordt door een vertaald citaat de band met de Middelnederlandse tekst duidelijk gemaakt: 'Wat wonder schepsel is dat hier?! God schiep toch nooit zoo'n leelijk dier,' wordt door het volk opgemerkt.²⁴

²⁰ Verhulst 1909, p. 6 De woorden uit het Comburgse handschrift luiden: 'Die hem beschuldich kent, ontsiet' (Lulofs 2001, p. 71, r. 53).

²¹ Verhulst 1909, p. 15. Zie Lulofs 2001, p. 72, r. 90-94.

²² Dit is een verwijzing naar de beschuldiging van Pancer uit de middeleeuwse vossenteksten. De bever vertelt hier hoe hij ziet dat Reynaert Cuwaert het credo leert zingen om hem tot kapelaan te maken. De vos laat de haas hiervoor plaatsnemen tussen zijn benen en zet al snel zijn tanden in de nek van het dier. De hypothese is dat hiermee bedoeld wordt op seksuele handelingen. Zie Lulofs 2001, p. 74-75, r. 126-169 voor de passage. Zie Van Daele 1993, p. 49-52 en Van Oostrom 2006, p. 482-485 voor de duiding ervan.

²³ Verhulst 1909, p. 38 en 40. Zie Lulofs 2001, p. 88, r. 525 en p. 94, r. 673.

²⁴ Verhulst 1909, p. 43. 'Nye maecte God so leelic dier,' zijn de woorden uit het Comburgse handschrift. Zie Lulofs 2001, p. 96, v. 746.

Er is echter ook een tweede architekst die een belangrijke rol speelt. De twaalfde-eeuwse opstand uit Verhulsts zangspel representeert namelijk de mythische opstand van de Blauwvoeters tegen de Isengrins. Tekenend is dat het volk door Reinaert Blauvoeters en Kerels genoemd wordt en dat hij hen het Kerelslied leert. Het volk verneemt van de vos ook de leuze ‘Vliegt de Blauwvoet! Storm op zee!’, die een belangrijke rol speelt binnen de Vlaamse Beweging onder andere door de liederen van Albrecht Rodenbach.²⁵ Vooral door deze liederen zal de kreet aan het begin van de twintigste eeuw nog bekendheid genieten. Typerend is bovendien dat Isengrijn, de directe tegenstander van de mythische Blauwvoeters, optreedt als een handelend personage aan de kant van de bestuurlijke macht. Nobel lijkt vooral een marionet te zijn die het meteen eens is met de stellingen die hem voor de voeten worden geworpen. Het verhaal draait dus vooral over de tegenstelling tussen Isengrijn aan de ene kant en Reynaert en de Blauwvoeters aan de andere kant. Dit doet samen met het handelingsverloop denken aan *Reynaert II*. Er is immers een veroordeling waarna Reynaert in het dierenrijk aanwezig blijft, gevolgd door een belegering die mogelijk met het duel tussen de vos en de wolf te vergelijken is. De verwijzingen in de tekst refereren echter aan *Van den vos Reynaerde*.

2.3 De boodschap van Reinaert de vos

Om de tekst te kunnen begrijpen en naar waarde te kunnen schatten is kennis van de architeksten nodig. Beide grondteksten spelen een belangrijke rol in het Vlaams-nationalistisch discours en zullen onder veel Vlaams-nationalisten bekend geweest zijn. De tekst van Verhulst blijft niet steken op het gebied van de literaire verwijzingen. Het verhaal is geschreven in een periode waarin het Vlaamse nationalisme militanter werd en een gedeelte van de nationalisten naar onafhankelijkheid ging streven, waaronder Rafaël Verhulst.²⁶ De tekst zorgt niet alleen voor de overdracht van nationale stof en cultureel erfgoed, maar roept ook op tot verzet tegen de gevestigde democratische macht. Het is een oproep om, net als Reynaert en het volk in het toneelstuk, in actie te komen voor vrijheid en onafhankelijkheid. De aandacht voor vrijheid – en daarmee de Vlaamse onafhankelijkheid – zit al in de ondertitel: *Het epos van den middel-eeuwschen vrijheidsgeest*. Door het gebruik van het woord epos wordt duidelijk dat de tekst kan dienen als een funderingsmythe van de nieuwe Vlaamse natie. In deze ideologische nationalistische bewerking van *Van den vos Reynaerde* wordt duidelijk een positief beeld van de vos overgedragen: Reynaert is een vrijheidsstrijder die zich afzet tegen de machtigen rondom hem.

²⁵ Leerssen 2011, p. 215-228.

²⁶ Voor biografische informatie over Verhulst, zie De Schrijver e.a. 1998, p. 3240-3241.

Verhulst eigent zich zowel de Kerelsmythe als de *Reynaert* op een productieve en creatieve manier toe. De beide verhalen worden in een Vlaams-nationalistische context van nieuwe betekenis voorzien, waarbij de actuele waarde van de tekst belangrijker wordt dan de literair-historische. Dit blijkt uit het feit dat Verhulst de tekst aanpast om een ideologische boodschap in het heden over te brengen. De middeleeuwen en de (fictieve) figuren uit die tijd worden door Verhulst gebruikt en door middel van de geslaagde opstand van het volk onder leiding van de vos voorgesteld als een politieke utopie. De toe-eigening van de Kerelsmythe, de Blauwvoeters en *Reynaert* speelt niet alleen een rol in de tekst van Verhulst, maar in een groot gedeelte van het Vlaams-nationalistische discours. De creatieve, politiek-ideologische toe-eigening waarbij de middeleeuwen een rol gaan spelen als een politieke utopie staat dus niet los, maar is verbonden met een netwerk van teksten waarin deze toe-eigening ook in meer of in mindere mate plaatsvindt. Door het gebruik van geijkte Vlaams-nationalistische symbolen en verhalen die in het collectief cultureel geheugen van de Vlaming levend zijn, wordt de Vlaams-nationalistische boodschap van de tekst versterkt. Dit leidt er echter toe dat de vos cirkeltjes blijft draaien. Door zijn aanwezigheid in het culturele geheugen wordt de *Reynaert* als architekst gekozen door Vlaams-nationalisten. Hierdoor wordt de tekst ook overgeleverd aan een nieuwe generatie en wordt de tekst aanwezig gehouden in het culturele geheugen. Reynaerts rol in het collectieve geheugen leidt dus tot de bewerkingen die zijn aanwezigheid in dit geheugen weer versterken.

3. FELIX TIMMERMANS' *BOUDEWIJN*

In 1919 verschijnt van de activistische Felix Timmermans (1886-1947) de Reynaertbewerking *Boudewijn*.²⁷ In dit verhaal is Reynaert verdreven en regeert het hondje Courtois namens koning Lioen. Een nieuw personage, de ezel Boudewijn, is de slaaf van Courtois. Hij verlangt naar vrijheid en biedt zich aan als vrijwilliger om Reynaert te doden, op voorwaarde dat hij in ruil daarvoor zijn slavenbestaan achter zich kan laten. Er breekt een discussie los, omdat Courtois zijn slaaf niet wil verliezen. Uiteindelijk wordt er een brief naar de koning geschreven om het pleit te beslissen en zijn antwoord luidt: 'Recht en huld' en eer geschiede'/ aan dengeen die Reynaert doodt.'²⁸ Boudewijn, die recht, hulde en eer interpreteert als de gevraagde vrijheid, gaat op pad om de vos te doden. Hij vindt hem en begint hem te slaan totdat hij denkt dat de vos dood is. Hoopvol keert hij naar het hof terug, maar zijn vreugde is slechts van korte duur als hij erachter komt dat Courtois 'recht, hulde en eer'

²⁷ Voor biografische informatie over Timmermans, zie De Schrijver e.a. 1998, p. 3069-3070.

²⁸ Timmermans [1919], p. 27.

ziet als het recht om als winnaar van het gevecht met muziek gevierd te worden. Daarnaast moet er ook nog vastgesteld worden of de vos daadwerkelijk dood is. De dieren vertrekken naar de plek waar Boudewijn de schijnbaar levenloze vos heeft achtergelaten om tot de conclusie te komen dat Reynaert verdwenen is. Boudewijn, die heeft ingezien dat Courtois' beloftes weinig voorstellen, verkondigt luid dat hij geen tweede aanslag op de vos zal ondernemen. Uit woede bijt Courtois in Boudewijns poot, waarop de ezel de hond een stamp geeft.

Vanwege de uit de hand gelopen situatie komt koning Lioen orde op zaken stellen. Reynaert wordt gevangen en zowel hij als de ezel worden voor het gerecht gedaagd. Als vanouds verzint Reynaert een leugenverhaal, waar deze keer Boudewijn het slachtoffer van is. De vos meldt dat hij van een kluizenaar te horen heeft gekregen dat Boudewijns uitwerpselen uit geld bestaan en hij beredeneert op basis daarvan dat de ezel de rechtmatige koning van het dierenrijk is: 'Want wie wordt als Vorst geteld?/ Hij die meester is van 't geld.'²⁹ Boudewijn bevestigt Reynaerts verhaal en weet het in zijn voordeel te verdraaien. Hij beweert dat hij inderdaad een soort ezeltje strekje is, maar dat hij daarvoor eerst Lanci-Christikruid moet eten dat bezworen is met toverwoorden en de staart van een hond. Lioen stelt voor om Boudewijn vrij te laten, op voorwaarde dat hij al het geld van de ezel krijgt. Courtois' staart wordt voor de gelegenheid afgehakt en samen met de begeleiders Bruin, Isengrijn en Tybaert gaat de ezel op zoek naar het Lanci-Christikruid. Als Tybaert slaapt, grijpt Boudewijn zijn kans om onenigheid te stichten. Hij maakt zijn reisgezellen wijs dat ze de tocht ondernemen om ervoor te zorgen dat ook Lioens uitwerpselen tot geld worden. Hiervoor hoeft de leeuw enkel in het Lanci-Christikruid te gaan zitten met de staart van Courtois in handen, terwijl hij de woorden spreekt 'Hokus, Pokus, Knapzak samen / Help mij zeszevenhoek, Amen!'³⁰ Tybaert, die de hondenstaart in handen heeft, zou volgens Boudewijn mogen delen in Lioens fortuin. Bruin en Isengrijn storten zich hierna samen op de kater en terwijl de beer er met de hondenstaart vandoor gaat, verliest Isengrijn zijn neus in het gevecht dat voor Tybaert zelfs dodelijk afloopt. Dan laat Boudewijn aan de wolf weten dat het geldverhaal nonsens is. Hij verdwijnt in het woud, terwijl Isengrijn terugkeert om de dieren uit te leggen hoe ze bedrogen zijn.

²⁹ Timmermans [1919], p. 60.

³⁰ Timmermans [1919], p. 98.

3.1 De personages in Boudewijn

In Timmermans' Reynaertbewerking passeren verschillende reeds bekende personages de revue, maar er worden ook nieuwe personages geïntroduceerd. De namen van de reeds bekende personages komen zowel uit *Reynaert I*, als *Reynaert II*. De belangrijkste uitbreiding ten opzichte van *Reynaert I* is de introductie van de ezel Boudewijn. Deze ezel komt al voor in de Latijnse *Ysengrimus* en wordt in *Reynaert II* als klerk genoemd.³¹ Vanaf het begin van het verhaal wordt er geprobeerd om sympathie op te wekken voor Boudewijn. Terwijl allen hun vrijheid viëren, zit hij peinzend in zijn zware kluisteren. De ezel wordt, ondanks zijn aanslag op de vos, als een positief figuur weergegeven: hij valt de vos met tegenzin aan en zal zijn gemene streek jegens de vos geen tweede keer uithalen. Hij begaat echter wel een tweede geweldsdaad: hij trapt Courtois, maar hiervoor heeft hij een excuus. 'Maar hij beet in mijnen poot,' zijn de woorden van Boudewijn als Lioen om opheldering over zijn gedrag vraagt.³² Zijn daden zijn hiermee echter nog niet ten einde: door een les te trekken uit Reynaerts streken en een eigen leugenverhaal te verzinnen, weet de ezel zowel de koning, Tybaert, Bruin als Isengrijn te bedriegen. Het positieve beeld van Boudewijn lijkt hier in het gedrang te komen, maar hij blijft wel de underdog van het verhaal. Hij heeft het grootste deel van zijn leven in slavernij doorgebracht en voor zijn vrijheid vallen er inderdaad slachtoffers, maar deze hebben – met uitzondering van Reynaert – hun straf verdiend.

Achter de keuze van de ezel als hoofdfiguur schuilt een opmerkelijke motivatie. Timmermans zegt hierover het volgende:

Ja, vroeger was ons volk een Reynaert de Vos, vol listen en fijne knepen die de groten en de machthebbenden door zijn talent tot schande en schaamte wist te brengen. Dat was helaas vroeger zo. Vroeger was ons volk een vrij volk dat lachte met de vreemde wetten en alleen op zijn eigen kracht rekende en met grote reden! Maar die schone dagen zijn lang, lang voorbij. [...] Ons volk is een Ezel geworden! Het is dan de zwoeger, de vertrapte, de verworpene, die door al de slagen, afgestompt is van geest, mat van ziel en willoos van leven; de sukkelaar die zich schikt in zijn lot, en de wil niet meer voelt sluimeren om de ketens af te schudden, en zich-zelf te zijn, baas van zich zelf! Want men is geen Ezel omdat men onderdrukt wordt, maar omdat men onderdrukt wil blijven! Daar ligt de fout van ons Volk, ons Vlaanderen.³³

Timmermans identificeert het (historische) Vlaamse volk, net als Verhulst, met Reynaert, maar constateert tevens dat de contemporaine Vlaming geen Reynaert meer is. Het Vlaamse volk komt niet in opstand tegen onderdrukking

³¹ Dit is eerder opgemerkt door Vercammen 1983, p. 84-85.

³² Timmermans [1919], p. 43.

³³ Timmermans 1991, p. 63. In 1991 verscheen een tot dan toe ongepubliceerde lezing van Timmermans. Vermoedelijk gaat het om een versie van de *Boudewijn*-voordracht die hij op 10 oktober 1919 te Delft hield.

en schikt zich in zijn lot. Daarom is het volgens hem een ezel geworden. Dit is de reden van de invoeging van het personage Boudewijn in zijn bewerking. Maar Boudewijn komt uiteindelijk in opstand: zo toont de bewerking hoe een ezel weer een vos kan worden.

Bruin en Isengrijn laten zich door hebzucht leiden, wanneer zij zich op Tybaert storten om hem de hondenstaart uit handen te nemen. Ze gunnen een ander het geld niet, omdat ze het zelf willen hebben. Deze hebzucht is bij Boudewijn niet aanwezig: 'al lag hij voor mij/ en was er rijkdom bij,/ 'k zou hem zonder stoot of slag / laten liggen waar hij lag!' meldt de ezel als hij duidelijk maakt dat hij Reynaert geen tweede keer aan zal vallen.³⁴ Hij vecht enkel voor zijn welverdiende vrijheid. Ook dit wekt sympathie voor Boudewijn.

Het personage Lioen wordt aangesproken met 'grootte Vorst',³⁵ maar in het verhaal blijkt al snel dat hij erg manipuleerbaar is. Als Boudewijn in het begin van het verhaal bij hem komt klagen, schikt hij zich naar de wensen van zijn vrouw. Als blijkt dat Boudewijns uitwerpselen uit geld bestaan, laat de vorst zich net als in de middeleeuwse *Reynaert* leiden door hebzucht en roept daarmee het noodlot over zichzelf af. Hij offert hiervoor zelfs Courtois op door zijn staart af te laten hakken, zoals de vazallen Bruun en Isengrim, samen met Hersinde worden opgeofferd in de *Reynaert*.³⁶ Een ezel stoot zich geen twee keer aan dezelfde steen, maar deze leeuwenkoning wel.

Courtois wordt negatief weergegeven. Boudewijn vertelt dat hij in Nethentater aankwam als een zwerver: enkel met opschepperij en fijne list heeft hij zijn positie weten te bereiken. Courtois gunt Boudewijn zijn vrijheid niet en geeft hem daarmee niet het 'recht' dat door de koning beloofd is en waar de ezel voor gevochten heeft. Hij is wel degene die voortdurend wil voorkomen dat Boudewijn aan de galg gehangen wordt, maar dit is slechts uit eigenbelang: hij wil zijn slaaf niet kwijtraken. Zijn slechtheid wordt tegen het einde van het verhaal als een moralistische les uiteengezet door de hazewind Snellaert.³⁷ Hij meldt aan Courtois:

Wat u voorkomt is uw schuld
g'hebt uw ambt verkeerd vervuld,
en het niet heel juist verstaan
van met slaven om te gaan.
't Was gedurig uw bedoelen
d'Ezel goed te laten voelen
dat gij Heer en Meester waart.³⁸

³⁴ Timmermans [1919], p. 35-36.

³⁵ Timmermans [1919], p. 9.

³⁶ Timmermans [1919], p. 88. Lulofs 2001, p. 171-174, r. 2841-2920.

³⁷ Het personage Snellaert is mogelijk vernoemd naar Vlaamse filoloog F.A. Snellaert (1809-1872).

³⁸ Timmermans [1919], p. 113.

Reynaert lijkt in tegenstelling tot de andere dieren niet negatief gewaardeerd te worden. De slimme streken van Reynaert worden in het verhaal niet afgekeurd, sterker nog, ze dienen juist als voorbeeld voor Boudewijn. De ezel, die begrijpt dat hij niet op kan tegen de dieren van de hogere stand op een juridische manier, neemt de streken van de vos over. Ook hier geldt de vos, net als bij Verhulst, als voorbeeld.

3.2 *De verhaallijn van Boudewijn*

Het verhaal vormt een vervolg op het middeleeuwse verhaal over de rosse vos, en de verhaallijnen van *Van den vos Reynaerde* en *Boudewijn* wijken sterk van elkaar af. De drie dagingen van de vos ontbreken grotendeels en het leugenverhaal van de vos wordt uiteindelijk afgemaakt door de ezel, waardoor het verhaal een heel ander einde krijgt. Desondanks zijn er overeenkomsten in de verhalen. Beide beginnen op een feestdag, maar in tegenstelling tot de middeleeuwse Reynaert ontbreekt er bij Timmermans niet één personage, maar zijn twee dieren afwezig, de vos en de ezel. In Timmermans' bewerking wordt de vos net als in het middeleeuwse verhaal gevangengenomen en probeert hij met kletspraatjes de koning voor de gek te houden. In dit geval leidt dat niet tot de verminking van Bruun, Isengrim en Hersinde, maar via de overname van het leugenverhaal door de ezel, tot de verminking van Courtois, die nu zonder staart door het leven moet. Boudewijn verlaat tegen het einde van het verhaal het toneel met een aantal metgezellen, net als Reynaert in de architekst. Dit zijn echter niet Belijn en Cuwaert, maar de drie baronnen Tybaert, Bruin en Isengrim. Net als in de architekst moet een van deze begeleidende dieren het leven laten, terwijl een ander terugkeert naar het hof met het slechte nieuws.

Als men op de details let, zijn er meer allusies op de oude vossentekst te vinden. Het gevecht tussen Bruin, Isengrijn en Tybaert weerspiegelt twee andere scènes. Bruin gaat er namelijk vandoor met de zak waarin de staart van Courtois zit, al roepend 'Ik de Beer zal Koning zijn!'³⁹ Hierin klinkt Reynaerts oorspronkelijke leugenverhaal over de staatsgreep van Bruun door. Wat in het oude verhaal echter een leugen was van de vos, wordt hier werkelijkheid. Ondertussen gaat het gevecht tussen de wolf en de kater door. Tybaert, die voelt dat zijn laatste uur geslagen heeft, werpt zich met een laatste krachtinspanning op het gelaat van de wolf en bijt diens neus af. Dit weerspiegelt in gekuiste vorm de scène waarin Tybaert de pastoor aanvalt, nadat hij in diens schuur in de val is gelopen.⁴⁰

³⁹ Timmermans [1919], p. 104.

⁴⁰ Timmermans [1919], p. 105. Goossens 1988, p.89-110 maakt duidelijk dat in de gekuiste versies van *Reynaert* de pastoor vaak zijn neus verliest in plaats van zijn testikel.

Ook zijn er referenties naar de oude tekst, waarbij verwezen wordt naar iets dat eerder in het verhaal, maar buiten het handelingsverloop van Timmermans' bewerking is voorgevallen. Zo wordt er gesproken van Isengrijns schoenen, die hij door 'Reynaerts fijn beleid' kwijt is geraakt en verwijst de haas Witgat naar 'het onheil' dat zijn vader Cuwaert is aangedaan.⁴¹ Hiermee wordt de lezer herinnerd aan de scène waarin Reynaert voor hij op pelgrims-tocht vertrekt schoenen krijgt aangereikt, gemaakt van de gevilde poten van de wolven en aan Reynaerts moord op Cuwaert. Deze verwijzingen zorgen ervoor dat de lezer gewezen wordt op de band tussen *Boudewijn* en de *Reynaert*. Deze band is van belang voor de ideologische boodschap van het verhaal.

3.3 De ideologische boodschap van Boudewijn

De ideologische boodschap van de tekst wordt in het verhaal niet geëxpliciteerd. Timmermans geeft echter wel een zetje in de goede richting met het motto 't Geen da' ge peist is 't nie.' Via de directe karakterisering, de indirecte karakterisering en de afbeeldingen wordt duidelijk dat de sympathie in het werk bij de ezel ligt. Hij wordt omschreven als 'kloek' en krijgt hiermee de goede eigenschap van Reynaert toebedeeld. De tekst zorgt er niet alleen voor dat er sympathie is voor Boudewijn, maar ook dat hij geïdentificeerd wordt met het Vlaamse volk. 'Sinte Job is voor zijn volk,/ maar ik sta hier voor het mijn,' meldt de ezel aan de koning als hij zijn klacht over zijn onvrijheid uit.⁴² Zo wordt duidelijk dat het verhaal niet over een individuele ezel gaat: hij representeert een heel volk. De overeenkomst tussen Boudewijns strijd voor recht en die van de Vlamingen zal door het Vlaamse publiek in 1919 zeker zijn opgemerkt. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verleent de Belgische regering geen vrije doorgang aan het Duitse leger. De regering krijgt hiervoor steun van alle politieke fracties, die tijdelijk hun geschillen begraven, onder de belofte dat naderhand rekening zou worden gehouden met het beginsel 'à sacrifices égaux, droits égaux.'⁴³ De Vlaamse soldaten hebben echter het idee dat zij voor hun opofferingen in de oorlog weinig terugkrijgen.⁴⁴ Dit leidt tot de oprichting van de Frontbeweging en tot de kreet 'Hier ons bloed, wanneer ons recht?', die gespiegeld wordt in Boudewijns roep om recht. De kreet wordt op diverse gebouwen geschreven en refereert naar de eerste open brief aan koning Albert I, waarin de Vlamingen om hun recht vragen. Dit manifest verschijnt op 11 juli 1917 en legt een link tussen de bloedoffers van de

⁴¹ Timmermans [1919], p. 12-13 en p. 39. Lulofs 2001, p. 74-75, r. 126-169 en p.180-181, r. 3074-3128.

⁴² Timmermans [1919], p. 5.

⁴³ Blom & Lamberts 2008, p. 285.

⁴⁴ Blom & Lamberts 2008, p. 286.

Vlaamse soldaten en hun recht. De koning staat volgens het manifest 'te velde om recht en eer te verdedigen' en kan niet dulden dat het recht en de eer van zijn onderdanen gekrenkt wordt.⁴⁵ Recht en eer zijn ook de zaken die Boudewijn van de koning verwacht. Als Boudewijn geïdentificeerd wordt als het Vlaamse volk, dan is Courtois het symbool voor de Walen, of wanneer het verhaal specifiek wordt toegepast op de situatie in de Grote Oorlog, voor de Franssprekende legerofficieren. Lioen die zich weinig aantrekt van het onrecht dat de ezel aangedaan wordt, is te identificeren als de Belgische regering of koning Albert I. Zo wordt Timmermans' *Boudewijn* een weerspiegeling van de Belgische maatschappij.

In *Boudewijn* wordt meer gedaan dan enkel het onrecht van de Vlamingen aanklaarten: de tekst bevat ook een diepergaande boodschap. Boudewijn probeert meerdere malen via de koning zijn gelijk te halen, maar kan enkel via list zijn vrijheid krijgen. Hiermee wordt impliciet de passivistische, loyalistische tak van de Vlaamse beweging, die via de democratie de Vlaamse eisen ingewilligd wil krijgen, afgedaan als een illusie. Timmermans verwerkt dus zijn eigen anti-Belgische, activistische politieke standpunt in zijn vossenverhaal. Timmermans maakt het doel van zijn bewerking duidelijk in de eerder aangehaalde lezing:

Maar omdat ik weet dat er in onze Ezel nog iets sluimert van zijn oude kracht, heb ik mijn zoete hoop niet verloren. En 'k ben aan 't dichten gegaan, met al het genot dat een dichter maar hebben kan, en 'k heb die kracht die in de Ezel sluimert aangeblazen en laten oplaaien. En 'k heb wel zonder het te willen wat profet gespeeld, want tot mijn aldergrootst genoegen zie ik, en dat hebben de laatste verkiezingen bewezen, dat er eens een tijd komt dat Boudewijn zijn ketens zal afrukken en het hondeke Courtois een stamp zal geven dat het kiks-dood is en Boudewijn verder zal kunnen doen, wat er hier in die rijmen te lezen staat.⁴⁶

Op basis van dit citaat kunnen we stellen dat de bewerking een poging is om de Vlamingen aan te zetten om wakker te worden en op te komen voor hun eigen lot. Uit Timmermans lezing blijkt ook duidelijk waarom hij ervoor gekozen heeft om het Vlaamse volk wakker te maken door middel van een bewerking van de *Reynaert*. De rol die de tekst in het collectieve geheugen heeft, heeft aan deze keuze bijgedragen. De vos, symbool voor de naar vrijheid strevende Vlaming, wordt ingezet om de Vlaming duidelijk te maken hoe hij is ingedut door zich bij zijn lot neer te leggen en zijn strijd lust te verliezen. Hij lijkt zowel zijn haren, als zijn streken verloren te hebben. Door middel van de verwijzingen naar *Van den vos Reynaerde* wordt de lezer gewezen op de

⁴⁵ Dumoulin e.a. 2006, p. 827-834 en Willemsen 1975, p. 62-64. De link tussen de leuze en *Boudewijn* wordt ook gelegd door Vercammen 1983, p. 87.

⁴⁶ Timmermans 1991, p. 64.

kracht van zijn voorvaders en wordt hij opgeroepen om zich te verzetten tegen zijn onderdrukte positie. Daardoor is ook in dit verhaal de vos een positief en zelfs navolgenswaardig figuur.

Timmermans presenteert zijn boek als een vervolg op de *Reynaert* en verwijst op verschillende manieren naar dit verhaal. Er zijn echter ook veel verschillen en het is duidelijk dat het verhaal een nieuwe betekenis heeft gekregen. Het vossenverhaal over de corruptie van de mens is omgezet in een verhaal over de oneerlijke behandeling en onderdrukking van de Vlaming in de Belgische staat. Dit is creatieve of productieve toe-eigening waarbij het oude verhaal naar de achtergrond verdwijnt en de nieuwe boodschap in de schijnwerpers komt te staan. Van een politiek utopie is in het verhaal geen sprake: de utopie die Timmermans nastreeft is een onafhankelijk Vlaanderen. Het middeleeuwse model – dat wil zeggen de vossenstreken – is enkel een manier om deze utopie te bereiken en om meer precies te zijn een manier om de lezer te laten weten dat de utopie niet bereikt kan worden als er gespeeld gaat worden via de regels van de bestaande bestuurlijke macht. Hiervoor is in Timmermans' visie opstand nodig. Net als de vos en de ezel dient de Vlaming zich af te zetten tegen de bestaande regering en regeringswijze.

4. TOT SLOT

Rafaël Verhulst en Felix Timmermans hebben beiden een nieuw verhaal geschreven op basis van de Middelnederlandse *Reynaert*, waarbij het oude verhaal vooral in leven wordt gehouden via verwijzingen en allusies en, bij Verhulst, ook via citaten. Om dit volledig op waarde te kunnen schatten, is een publiek nodig dat bekend is met de middeleeuwse *Reynaert*. Reynaerts aanwezigheid in het collectieve geheugen is dus een basisvoorwaarde voor het slagen van de doeleinden van de twee bewerkers. Om dit doel – de Vlaming bewust maken van zijn eigenheid en hem oproepen om in opstand te komen tegen onderdrukking – te bereiken, wordt in beide teksten gebruik gemaakt van politieke, ideologische toe-eigening van *Van den vos Reynaerde*. De *Reynaert* wordt op een creatieve wijze ingezet en in een Vlaams-nationalistische context van een nieuwe betekenis voorzien. Dit is echter niet alleen het geval in het werk van Rafaël Verhulst en Felix Timmermans, aangezien zowel de *Reynaert* als de Kerelsmythe in 1909 al bekende Vlaams-nationalistische symbolen waren, onder andere door toedoen van Jan Frans Willems en Hendrik Conscience. De creatieve, politiek-ideologische toe-eigening van Verhulst en Timmermans staat dus niet los, maar is verbonden met een netwerk van teksten waarin deze toe-eigening ook in meer of in mindere mate plaatsvindt. Bij de bewerkingen van Rafaël Verhulst en Felix Timmermans is deze toe-eigening echter explicieter: ze doen meer dan de tekst claimen als Vlaams cultureel

erfgoed. Ze passen de verhaallijn grondig aan om een ideologische boodschap te verkondigen.

Het handelingsverloop in de bewerkingen speelt zich af in de middeleeuwen, maar toch hebben de teksten een boodschap voor de eigen tijd. Vooral de tekst van Timmermans bevat duidelijke verwijzingen naar de naoorlogse realiteit. Zowel Rafaël Verhulst als Felix Timmermans schetsen een wereld waarin het Vlaamse volk onderdrukt wordt, maar uiteindelijk via een strijd toch de vrijheid weet te bemachtigen. Hiermee willen ze het Vlaamse volk bewust maken van zijn positie en het volk oproepen om actie te voeren voor zijn recht en vrijheid. De vos is in deze bewerkingen een positief figuur waarmee de lezer zich dient te identificeren en wiens voorbeeld navolging verdient en krijgt. Ook hij zet zich immers af tegen de gevestigde machthebbers. Opvallend is dat beide teksten uitgaan van een Vlaams volk dat zich niet bewust is van de eigen onderdrukking en/of de eigen kracht. In de tekst van Verhulst moet Reinaert het volk bewust maken van hun eigenheid en mogelijkheden. De boodschap van *Boudewijn* is dat de Vlaming wakker moet worden uit de sluimerende onderdrukking. Zowel de bewerking van voor, als de bewerking van direct na de Eerste Wereldoorlog geeft uiting aan een bewustmakingsproces, terwijl de tekst zich richt op een publiek dat bekend is met Vlaams cultureel erfgoed. Bij Verhulst uit dit zich voor tekstueel, bij Timmermans komt dit vooral paratekstueel tot uitdrukking in zijn lezing.

BIBLIOGRAFIE

- Blom, J.H.C. en E. Lamberts, red. *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn: HBUitgevers 2002.
- Bouwman, A. en B. Besamusca, ed. *Reynaert in tweevoud: Deel I Van den vos Reynaerde*. Amsterdam: Bert Bakker 2002.
- Brinkman, H. 'Het Kerelslied: van historielied tot lyriek van het beschavingsoffensief.' In: *Queeste* 9 (2002): p. 98-116.
- Brinkman, H. 'Een lied van hoon en weerwraak: 'Ruters' contra 'kerels' in het Gruuthuse-handschrift.' In: *Queeste* 11 (2004): p. 1-43.
- Conscience, H. *De kerels van Vlaanderen*. Brussel: Lebègue 1912.
- Daele, R. van. 'Die burse al sonder naet: Scabreuze elementen in Van den vos Reynaerde.' In: Daele, R. van e.a. *Literatuur en erotiek*. Leuven: Peeters 1993, p. 9-64.
- Dumoulin, M., E. Gerard, M. Wijngaert e.a. *Nieuwe geschiedenis van België II: 1905-1950*. Tielt: Lannoo 2006.
- Frijhoff, W. 'Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving.' In: *Trajecta* 6 (1997): p. 99-118.
- Gentry, F. G. en U. Müller 'The Reception of the Middle Ages in Germany: An overview.' In: *Studies in Medievalism*, III (1991): p. 399-422.

- Goossens, J. *De gecasteerde neus: taboes en hun verwerking in de geschiedenis van de Reinaert*. Leuven/Amersfoort: Acco 1988.
- Grimm, J. *Reinhart Fuchs*. Berlin: Reimer 1834.
- Janssens, J. en R. van Daele. *Reinaerts streken: van 2000 voor tot 200 na Christus*. Leuven: Davidsfonds 2001.
- Kesteren, R. van. *Het verlangen naar de Middeleeuwen: De verbeelding van een historische passie*. Amsterdam: Wereldbibliotheek 2004.
- Leerssen, J. 'De nationaliteit van Reinaert (1834-1870)' en 'West-Vlaamse uitloop: vossen, vogels, kerels (1870-1895).' In: Leerssen, J. *De bronnen van het vaderland: taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890*. Nijmegen: Van tilt 2011, p. 105-135.
- Lulofs, F., ed. *Van den vos Reynaerde*. Hilversum: Verloren 2001.
- Oostrom, F.P. van. 'Mr. Willem.' In: Oostrom, F.P. van. *Stemmen op schrift: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Bert Bakker 2006, p. 464-502.
- Schrijver, R. de, B. de Wever, G. Durnez, e.a. *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt: Lannoo 1998.
- Teirlinck, F. 'Reinaert de vos, een opera van August de Boeck (1865-1937).' In: *Tiecelijn* 26 (2013): p. 102-143.
- Timmermans, F. *Boudewijn*. Amsterdam: P.N. van Kampen en Zoon 1919.
- Timmermans, F. 'Lezing over Boudewijn.' In: Somers, M., red. *Timmermans en het activisme*. Lier: J. van In 1991, p. 61-64.
- Vercammen, L. 'Het dierenepos Boudewijn.' In: Vercammen, L., red. *Een mandeken vol bloemen*. Lier: J. van In 1983, p. 77-91.
- Verhulst, R. *Reinaert de vos: zangspel in 3 bedrijven*. Nr. 41 der Duimpjesuitgave. Maldeghem: V. Delille 1903.
- Verhulst, R. *Reinaert de vos: Het epos van de middeleeuwschen vrijheidsgeest. Zangspel in drie bedrijven*. Antwerpen: G.J. & E. Janssens 1909.
- Willems, J.F. *Reinaert de vos: episch fabeldicht van de twaelfde en dertiende eeuw met aenmerkingen en ophelderingen van J.F. Willems*. Gent: F. en E. Gyselynck, boek- en steendrukkers 1836.
- Willemsen, A.W. *De Vlaamse beweging van 1830-1914*. Deel 4 van de reeks *Twintig eeuwen Vlaanderen*. Hasselt: Heidelberg-Orbis 1974.
- Willemsen, A.W. *De Vlaamse beweging van 1914 tot 1940*. Deel 5 van de reeks *Twintig eeuwen Vlaanderen*. Hasselt: Heidelberg-Orbis 1975.